

Историја развој идеје толерантности

HENRY KAMEN, THE RISE OF TOLERATION, LONDON, 1967; 256.

Осврнућемо се нешто дубље у прошлост европске историје да бисмо боље разумели један необично важан проблем који нас и данас веома мора да интересује. То је питање толерантности, које је опет у вези са питањем слободе, међусобног разумевања и љубави. Овај проблем у ствари и није ништа друго до проблем решења питања савлађивања људске несавршености која увек налази изразе у захтевима и тражењима која су често веома далеко од истине. То је онда и питање истине, право суђења о њој, борбе да се она утврди; али с друге стране мора се рачунати и на ступњеве човековог развоја и разумевања појма слободе. Ту долази наравно до израза и заповест о љубави.

Изабрали смо због тога овај рад, пун докумената из историје овог питања. У питању је историјска делатност оних личности које су се овим проблемом у своје време веома заинтересовале. То је тесно везано и за низ других проблема који су се намегали човеку у току развоја његовог културног и политичког живота. То су догађаји и питања која су временски доста удаљена од нас, али заиста можемо рећи, да и нису далеко од наших „менталитета и интересовања“. По својој актуелности и ово питање стоји у реду са свим нашим другим проблемима културног, економског, религиозног или националног интересовања. Од посебног је значаја, што ћемо видети, да ово питање коначно своје решење, и праксу решења, налази кроз Цркву; упркос можда свих примедби које се често сасвим оправдано могу ставити истакнутим црквеним руководиоцима као примерима нетолерантности. Изабрали смо ово дело, једног млађег енглеског историчара, који се трудио да нам објективно и прегледно изнесе почетак развоја ове толико одлучујуће идеје за светски напредак. Данашњи опстанак је у поднебљу решења овог питања.

Међутим, не бисмо се, дубоко сам уверен, могли снаћи у овом материјалу, не бисмо одговарајуће разумели смисао ове идеје, уколико се не осврнемо на неколико мисли једног другог испитивача овог подручја, проф. Х. Ј. Блејкхејма, који нам скреће пажњу на опасност неразумевања овог питања, јер се често поставља или нам долази као питање „од неке врсте социјалног агностицизма који тежи одстрањењу наших крајњих, основних, веровања од оног консенсуса, слагања, који држи једно друштво заједно“. Подсећа нас овај професор и на Волтера и његово питање „Шта је толерантност?“, на које је овај филозоф из Века просвећености себи и одговорио: „То припада човечанству. Сви смо створени кроз слабости и од погрешака; природно је да због тога опраштамо једни другима, јер то је први закон природе“. Несумњиво да лако осећамо у залеђу ове мисли хришћанску доктрину првородног греха; али нас проф. Блејкхејм подсећа и на другу страну ове изјаве и оваквог тумачења идеје толерантности, кроз изјаву Жан Пол Сартра, да су „три генерације Француза одијане у таквој једној атмосфери хуманистичке љубави и симпа-

тије што је нашло резултат у губљењу сазнања шта је зло, тако да смо изгубили и критеријум да судимо о нацизму, разлог да му се супротставимо". Наш свет је заиста један компликован свет, чујемо уз ово и ову опомену, у којем „безавезност филозофа и размишљања, релативистички принципи, могу стварати зло исто толико колико и апсолутисти и проузроковачи неправди".

Није потребно да се истиче колико је ова тема и тема наших дана. Можемо се похвалити низом величанствених успеха у решавању основних питања, али ово питање ипак остаје и чини наш свет тешким и компликованим, али ми опет не можемо побећи од свога света; знамо да би нам тај напор био узалудан.

Осврт на ову студију јесте подстицај да још шире или толерантније приступимо свом питању. Због тога се и осврћемо на ову, једну од најновијих студија о развоју идеје толерантности. Важна је необично много и за православног богослова и поред тога што решавању овог проблема кроз историју Православна црква није била у положају да узме учешће у његовом разматрању када се оно као најактуелније и повело, у времену Реформације. Али је, с друге стране, наша Црква, и то веома много, тесно везана за целокупну ову проблематику и заинтересована за решење овог питања, које, можда, коначно остаје да се увек само решава, никад не реши у условима људске несавршености. Не сумњамо да није немогуће наћи једно снашљиво решење које би ипак на неки начин задовољило човекове потребе за слободом, наравно опет, у условима човекове ограничености.

Своје излагање почетка развоја идеје толерантности проф. Хенри Камен почиње са подсећањем на „нетолерантни став Цркве из првих векова према сектама, или групама које нису усвајали учење Цркве, задржавајући за себе право и слободу свог тумачења текста Св. Писма". Отуда наилазимо овде на дефиницију толерантности као на „концесију слободе оних који опадају од религије", што је и пут, како овај историчар мисли, развоју појма слободе", што је несумњиво необично погрешно, јер и сам признаје, према познатом испитивачу историје развоја појма слободе Лорду Актону, да „идеја толерантности нема своју линеарну идеју успона, већ се креће у више цикличком развоју". Због чега се не би могло рећи, како нам каже проф. Камен, „да је појам религиозне слободе наше савремено достигнуће", јер има и данас земаља у којој нема пуне слободе религије а где је иначе постојала много векова раније. Због чега је онда оправдан закључак да „модерна идеја о слободи религије није ништа напреднија од оне далеко више удаљене од нас".

Упознавајући се са овом идејом пре свега заиста видимо колико је појам толерантности веома неодређен, јер „либерализам у религији није иста ствар као и толеранција", мада мора да предходи толерантности.

Међутим, оно што је најважније, а што се као утисак добија кроз читање једне студије о идеји толерантности, као што је и ова, јесте да иза ове идеје лежи развој хришћанске свести, историја Цркве. Реализација ове идеје почиње са развојем и историјом Цркве. Дохришћански покушаји, може богослов са своје стране да примети, а на основу материјала из ове историје, нису имали моралног основа за свој успех и нису успели. Био је потребан долазак Христов. Због чега је Лорд Актон, који се овде цитира, сасвим у праву када изјављује да је сама Црква почела своју делатност прокламацијом слободе, што је био „и захтев и правило"; јер принцип апостолске прокламације слободе по својој природи има свој сопствени унутрашњи карактер, унутрашњи, јер Христос прокламује слободу духа, да савест ближњег не сме да буде повређена. Ап. Павле опомиње, на пример, Коринћане: „Јер ако ко има добру вољу, мио је по ономе што има, а не по ономе што нема" (I Кор. 8, 12); или Галаћане: „Нема ту Јеврејина, ни Грка, нема роба ни господара, нема мушкога рода ни женскога; јер сте ви сви једно у Христу Исусу (Гал. 3:28).

Тако се појам слободе почео развијати са хришћанским захтевом за слободом, за слободом од сваке принуде или гоњења. Али хришћани нису били ослобођени своје дужности према држави, према Христовим речима, дати Богу Божије а цару цареву (Мат. 22, 21). Према томе се одмах схватило да су подручје световне власти и религије два подручја. Први захтев за слободом су онда учинили хришћани у Римској империји. Наводи се пример Тертулијана који је у трећем веку снажно наглашавао „да је свако слободан да обожава оно што хоће". Религија појединца нити штети нити користи другом. Против природе религије је силом наметати религију'.

Изгледа онда, како би се то често хтело да каже, и како се то и овде у неком погледу може да запази, да се нетолерантност Цркве према другима појављује доцније у току њеног тријумфа. Али то су већ питања око јереси и при-

роде Цркве, „чистоће Њеног учења”. Те дискусије о јересима настају после Миланског едикта св. цара Константина 313. год. Настају противуречности које овом историчару изгледају као да сада „Црква постаје конзервативна установа”. На пример, настају гоњења која се предузимају против аријеваца и донатиста, као и других нетачних учења. Строжији се став заузима и против пагана; познато је и реаговање оног сенатора из 384. год. Симахуса: „Зар постоји само један пут којим би се човек могао да досегне тако велике тајне као што је Бог?”

Свети оци су морали да бране и објашњавају истинитост Откривења Блажени је Августин говорио о двема врстама гоњења, праведном и неправедном, неправедно када се прогони Црква, и праведно, које Црква чини из љубави подижући свој глас против безбожних. Међутим, у овој се студији признаје да је Црква била приморана да води борбу, да сачува своје догматско и социјално јединство јер се јављају секте које одбацују право да Црква поседује власт којом би обезбеђивала право толерантности само за себе. Међутим, одмах видимо из ове историје да и ове „одпадничке групе”, када добу до власти то право задржавају исто тако само за себе. То је још тежа искључивост секти.

Тако кроз развој Цркве почињу и дискусије о појму толерантности, о природи овог појма. На пример, Тома Аквински сматра да се јеретици треба да гоне, али не и безбожници, они су слободни. У историји Цркве у средњем веку долази до израза и проблем повреде догме што доводи у питање и сам друштвени поредак. Питање толерантности то још више компликује а што нарочито долази до израза за време Реформације. Религиозне промене у 16 веку изазивају низ социјалних покрета, али долази и до револта народних маса када ове промене нису одговориле њиховим жељама. На свој начин се осетило и пре Реформације да је „борба за толеранцију очигледно обухватила и порицање целокупног средњевековног начина управљања”. Једна промена изазивала је другу. Право на слободу савести, како изгледа писцу ове историје, нису дозвољавали средњевековни богослови. Тома Аквински је одобравао чак и физичку силу као принуду над онима који нису хтели да одрже оно што су једном прихватили и исповедали. Схоластичари нису одобравали „право на грешење”. Тврдили су да „порицање истине не може да коегзистира са истином”. На свој начин ово средњевековно разумевање, на подручју римокатоличке Цркве, има свој континуитет све до 1864. године када је папа Григорије XVI, обележио у својој енциклици „слободу савести као делиријум”, како нам то саопштава проф. Камен:

До Реформације није било неког истакнутог филозофа који би се залагао за слободу савести, за слободу истраживања, и грешења, према овој историји; већ ће снажну подршку развоју идеје толерантности дати сам развој „рационалистичког расположења у току Ренесанса... и то на два начина, прво, подстаћи ће развој антиклерикалног духа, или, појаву световног или лаичког духа; и друго, повешће човека истраживању оних универзалних људских вредности и на тај начин ка више љубазном односу и према оним који се разликује од нас у својим погледима на религију. Међутим, то је био пут ка скептицизму, деизму и онда атеизму. Позната је изјава из овог времена тјотора, папе Сикста IV, Галета Марциа: „Онај ко живи према законима природе и тако дела, ући ће у небо без обзира коме припада. Слична је изјава и Монтења, уз напомену да је хришћанин, да човек може и не познавати Христа, али само ако верно следује законе природе може се усавршавати. Он је имплицитно ученик Исуса Христа. Он је хришћанин а да то и не зна”. Међутим, ово је водило индиферентности према „организованој религији”, или, потпуној, према Цркви. Све се мање верује у могућност чуда, све се брже иде ка рационализму 18 века. Натурализам добија оне облике које има данас; Монтењ већ почиње да замењује реч Бог са реч природа.

Ово је велико време Реформације, немира Лутера, Цвиглија, Калвина, али и великих напора Еразма Ротердамског да се дође до мира међу завађеним. **Проблеме, треба одложити,** говорио је док не дође време да се реше.

Рађа се већ идеја да држава треба да буде чувар мира и верске равноправности. Међутим, значајни рад Еразма кренуо са чисто хришћанских основа Еразмо се борио са догмама, али никада није могао коначно ни да осуди ни да усвоји Реформацију. Комуницирао је са Римом до дана своје смрти. Ова личност несумњиво да заузима прво место када је у питању развој идеје толерантности. Слагао се на пример са реформаторима када су били гоњени од Рима, али се оштро супротставио и њиховом ставу гоњења када су га предузимали против оних који се нису са њима слагали. У овом времену идеја толерантности није се се рађала као некакав идеал, сам Еразмо је замишља само као „средство да би се обезбедио религиозни мир за којим хришћани жуде”. Идеја толерантности

се тако јавља, закључујемо из прегледа овог материјала, као ствар хришћанског ума, његове потребе за савршенијим облицима живота. И поред тога што се све то одиграва у оквиру низа противуречности. Јер се за ову идеју залажу, на првом месту, и вођи појединих секти, у почетку, нарочито анабаптиста и антиринитараца. Њиховој борби се поклања пажња; присталице: Лутера, Калвина и Цвиглија, из градова у којима су имали своју већину, протерали су присталице ових секти. Познатог вођу анабаптиста калвинци су осудили на смрт, као и њихово учење „да се одрасли само треба да крштавају”. У почетку Еразмо није успео са својим идејама, као ни Томас Мор (1478—1535); али поглед Еразма доцније постају читав покрет. Томас Мор је такође дао свој прилог, посебно својим ставом о слободи коју је ускраћивао „атеистима и материјалистима”, јер је веровао да им недостају „морални принципи који би управљали њиховим социјалним владањем”. Лутер је такође у разумевању толеранције био веома реалан, говорио је да не може „бити апсолутне слободе, јер нико није слободан од дужности према истини”; исти је случај и са Калвином и Цвигелијем, који су били против такве једне слободе, јер омогућава „штетне револте”. Коначно, како читамо у овој историји, Реформација „постаје социјално и религиозно нетолерантна”, јер из њеног поднебља произлази коначно и принцип да на „једном месту може постојати само једна религија”. Једном речју, као закључак, став великих реформатора није био само нетолерантан према Римској цркви, био је и међусобан.

Једно остаје, међутим, овај висок притисак богословских дискусија довео је до експлозије познатих тридесетогодишњих ратова и низа других немира. Грех нетолерантности није био само на страни римокатоличке Контрареформације, већ и на страни протестаната. Лорд Актон, према цигату проф. Камена, каже:

Протестантизам је успоставио нетолерантност као императивни рецепт и као део своје доктрине, а био је присиљен да призна толеранцију због нужности свог положаја после неуспеле примене веома строгих казни да спречи процес унутрашњег деловања”.

Била је то у ствари жестока борба, како видимо из ове историје, против даљег секташења, даљих екстремистичких религиозних групашења. Међутим, мора да се запази, што се и истиче овде, да у једном дијалектичком обрту, реформатори су учинили да дође до великог утврђења и победе религиозне слободе. Тако је „толеранција, ма колико несагласна са начелима које је протестантизам поставио, суштински нормални резултат протестантизма, јер је директна, логична и неизбежна последица одговарајућег коришћења приватног, личног суђења”. Затим, проф. Камен закључује да све ово не изгледа тако очигледно у ондашњим условима, колико је то очигледно данас, јер

свуда у 16 и 17 веку римокатолици су били авангардни покрет за религиозну слободу. Католици хуманисти и католици политичари били су активно заинтересовани да успоставе религиозну слободу како у Европи, чак, евентуално, и у Америци; али њихови напори ускоро су били превазиђени прилозима оних који су извлачили из првих принципа протестантизма дефинитивне формулације религиозне слободе.

Са обиљем примера то се илуструје у овој историји. Међутим, треба да се сетимо, на пример, да је римски епископ Никола Кузански (1401—1464) био један међу првима пре многобројних доцнијих хуманиста, који се залагао за религиозну слободу. А Лорд Балтимор, у Енглеској колонији Мериленд, у Америци, успео је да постави темеље „потпуној религиозној слободи”. Он је био веома одан римокатоличкој вероисповести. Његов рад на успостављању религиозне слободе, и успех у томе, сматра се као „нешто јединствено у хришћанском свету”.

Међутим, читајући даље ову историју видимо да је суштински и стварни прилог религиозној слободи, развоју овога појма дошао кроз енглеску револуцију из 1640. На овом подручју ова идеја има своју дугу еволуцију. Почело се са реформаторским идејама Хенриха VIII, али као и у Швајцарској, Холандији, Пољској, Мађарској, и овде развој идеје толерантности имао је и своја напредовања али и повлачења, велике примере толерантности. Исто и у Француској. Нанским едиктом из 1598. загарантована је слобода, и католицима и протестантима, али новим едиктом из 1685. протестантима је укинута. Сличних случајева било је свуда. Али велики датум за развој религиозне слободе био је познати Акт Толеранције из 1688. Енглеска, мада се сматра да је већ толеранција успостављена овде 1660. То је ипак био један еволутивни процес којем су допринели

са својим идејама и истакнути — богослови тога времена, са разних страна, споменимо само, на пример, Јана Коменијуса (1592—1670) чије дело, у којем расправља ово питање, „Лавиринт света и рај срца“ јесте у исто време и највеће дело чешке књижевности овог времена. Сетимо се прилога Хуга Гроцијуса (1583—1645), или Вилијама Пена у Америци (1644—1718), који је 1677. године писао „да ниједан човек на земљи нема власт или право да врши притисак над савешћу у религиозним питањима...“ Низ је других. Међутим, треба се посебно осврнути на прилоге дефинисању овог појма који су нам дошли од Спинозе, Лајбница и Џон Лока; чије мисли о овом питању су нам добро познате и толико значајне и за данас.

Када се јављају ови велики теоретичари слободе, у 17 веку, дух толерантности на многим странама је почео и да опада; нарочито у католичким земљама, Француској, Италији, Мађарској. Римска црква у овим земљама препоручује „оштро гоњење“. Истина, римокатолици сада дају велику подршку идеји слободе и толерантности у англосаксонским земљама, где су иначе у мањини. У овом времену велики поборник и писац у корист толеранције јесте католик у Енглеској Џон Остин (1613—1669).

Вредно је се зауставити и на добром запажању да владари апсолутисти из овог времена, краљеви, дају већу подршку идеји толерантности од оних који на неки начин деле власт са скупштинама или парламентима. У државама апсолутистичке владавине Црква се потчињава држави; држава је контролише. Држава сада све више узима на себе право да буде чувар мира и јединства. Подршку овој идеји дају и филозофи из овог времена. Из Фествалије Јоханес Антијус (1557—16;8) пише о потреби слободе за све, али је ипак ускраћује „епикурејцима, секташима, јеретцима... тражећи да се свештеници потчине управи и наредбама кнежева“. Према Јоханесу Антијусу магистрати треба да контролишу слободу. Он тражи слободу и равноправност такође и за Јевреје, да могу да учествују у свим пословима са верницима, да могу имати своје синагоге; залаже се исто тако и за слободу католика. А за оне који греше у религиозним питањима предлаже да буду поправљани „духовним мачем“, а не силом, јер ако не могу „Речју Божијом како могу гоњењем и притиском“. Барух Спиноза (1632—1677) у свом познатом „Трактату-теологико-политикусу“ указује на слободу личности као „основу државе“; али се и он залаже као и Еразмо за контролу државе у питањима религиозним, јер држава мора да буде чинилац мира. „Слобода мишљења по нужности мора да буде обезбеђења, и људима да се тако управља да упркос дубоких разлика у мишљењу могу да живе заједно у миру и слози“. У религиозним размирицама држава мора да буде непристрасна; она мора да контролише еклезијастичку политику, изузев у „унутрашњим питањима вере“. Пример је његов Амстердам где људи „разних народности и веровања... живе заједно у потпуној слози“. Вредно је спомена и Лајбниново залагање за мир међу вероисповестима. За тај мир, Лајбниц је био склон да прави уступак Папи са предлогом да се призна као поглавар целе Цркве, али се у томе разочарао и писао да суштина католицизма није у спољној вези са Римом, већ да истинска и суштинска заједница људи са Исусом Христом јесте у доброту, љубави. Међутим, најутицајнији у решавању овог питања био је такође познати филозоф Џон Лок (1632—1704) за којег „толеранција мора да буде прва карактеристика истините Цркве“. Лок се залагао за потпуно одвајање Цркве и државе. Црква нема право принуде, писао је, јер „резултат гоњења никада није био мир и јединство“. Указивао је и на то да наше сазнање истине никада није толико потпуно да можемо да тврдимо да смо ми у праву а да други нису. Секте треба контролисати због њихове евентуалне субверзивности према друштву, јер уколико су им гледишта супротна друштву не могу се толерисати. Треба поменути савременика Локу, избеглицу из Француске, настањеног у Холандији, Пјера Бејла, који је ишао још даље и од самог Лока, тражећи слободу, „апсолутну слободу вере и интелекта“. Лок и П. Бејл тражили су суштину критеријума толеранције у разуму, који је изнад савести, који говори кроз „природну светлост“, тако да уколико свака „догма није верификована и регистрована пред највишим судом Разума и природне светлости може имати само непоуздан ауторитет“. Разум због тога мора владати подручјем религије у друштву“.

Проф. Камен нам овда указује и на то како се у 18 и 19 веку тачно примењује све оно што се лагано развијало кроз 16 и 17. У току ова два века „Рим је све више постајао симбол реакције док се свет развијао ка пунијој слободи“, што је нашло и свој израз на Ватиканском сабору 1870. у догми о папској непогрешивости, а протестантски се принцип „слободног истраживања“ кроз своје противуречности коначно потврдио као велики принцип слободе. Међутим, долази до промене у ставу црквених кругова Рима у питању верске толеранције:

и слободе, а нарочито у залагању и енцикликама папе Јована XXIII, што је и потврђено на Другом ватиканском сабору недавно завршеном. Ово је такође велики знак развоја слободе. Један од најзначајнијих у нашем времену.

Развој слободе и толерантности према томе тријумфује. Наравно у оквир овог питања улазе и проблеми национализма као и образовање друштвених слојева. То се од почетка поставља такође као важно питање у вези развоја идеје толерантности. Али нарочито, и то проф. Камен запажа, идеја толерантности се утврђује кроз развој трговине и међународних економских односа. Тамо где се гаји толеранција, те земље и економски напредују. На пример Енглеска и Холандија. Тамо где је почео развој овог питања утврђује се стварна слобода и национална толерантност, на пример Швајцарска.

Ово су наравно само напомене о развоју идеје толерантности из ове студије. Избија, из материјала који нам је овде дат, да се савремена идеја толерантности рађала и развијала кроз хришћански дух кроз идеје богослова и њихове дискусије о тачнијем или истинитијем разумевању Откривења. То је имало видимо и своје болне странице, често веома болне. Али то је више одговорност појединаца, то се тако лепо види из ове студије, а не Цркве као целине; јер представнике великих поборника слободе вероисповедања, савести, толерантности, имамо међу свим вероисповестима, али нажалост и апостоле „нетолерантности и убиства“, о чему не може да сноси Црква одговорност као Божанска установа, већ појединци, групе, па и читава друштва као заједнице у извесним периодима времена. Како се овде види у овом ратовању „око толеранције“ дошле су до израза све вероисповести које се тако брзо и рапидно почињу да множе после велике шизме 1054. године када се западни део Цркве одвојио од Цркве кроз повреду догме о Св. Тројици. Али видимо да се слобода по природи својој рађа и одржава на начин који се може описати и као негативан, за њу се стално морамо да боримо; она се стално мора да брани; а тим се и потврђује догма Цркве о првородном греху или човековој несавршености. Ова историја је белешка о једном искуству. То је једно велико искуство, велика лекција какве се све заблуде не рађају у историји, због искључивости, и нераздељивости људске природе, када управљање узимају неразвијени, а под окриљем заштите борбе за слободу. То је заиста компликован процес борбе око истине и духовног развоја. Потврђује човеково урођено осећање потребе за истином. Али ово искуство борбе око развоја појма слободе рађало се и развијало на територији на којој и Црква.

Када се на пример, у овој историји констатује да се развој идеје толерантности развијао посебно и као потреба због економског развоја или трговине, богослов би се позвао на социолога М. Вебера, колико је „пословна рационалност и етика међусобног поверења“ ствар идеја које стоје „иза непосредног диктовања економског интереса“, што је на првом месту заслуга човековог развоја кроз његов религиозни став, његовог усвајања Откривења, учења Цркве. Тако, кроз сву борбу око толерантности и нетолерантности, гоњења, хришћански је дух савлађивао људску несавршеност а уздигао и развијао етику поверења и рационалну пословност. На другим деловима света, где тог духа није било немамо ни овај развој.

Према томе можемо слободно да кажемо како је и колико ова борба око разумевања појма толерантности и савремена екуменска идеја, идеја борбе хришћана за своје јединство, за разумевања јединства Цркве.

Парадокс целе ове ситуације јесте у томе што делење хришћана почиње око истине догмата о Св. Тројици, образац слободе за „нераздељеност али не и сливеност“; један посебан образац јединства и љубави. Ова догма онда остаје у суштини истинитог учења Цркве. Али видимо да из оног поднебља у којем се она усваја, у којем се дискутује о њеној истини, да се из њега рађа и све тачније и савршеније поимање слободе.

Истина, у овој се историји не спомиње учење Православне цркве, или њен прилог разумевању ове идеје, уколико изузмемо рад Цркве из првих векова њене историје. Међутим, изгледа да је Њсена улога била доцније кроз векове, у току ових распри око поимања толерантности, да буде одрамбени зид, према речима историчара Билингтона, против ратних војних банди из Азије; без којег народи Западне Европе не би имали могућности за своја највиша остварења, међу њима, видимо, и остварење, или полагање основа искуству појма толерантности. У сваком случају, једно можемо лако да закључимо да на територији прве хришћанске државе св. цара Константина почиње и развој или реализација ове идеје. Било је међутим прво потребно утврдити критеријум истине. Због тога, онда, рад св. цара Константина, данас још боље разумемо, а поготову у искуству на које нас опомиње филозоф Жан Пол Сартр — да уколико га-

јимо некакву универзалну хуманистичку љубав и симпатију, а не знамо јој основ, као што би могли да закључимо из ових речи, губимо и критеријум да судимо о злу. Дозволили смо појаву на пример, нацизма, један покушај, као што знамо, да се изађе из ове наше културе и вратимо удохришћански период. Али смо искусили при томе такве облике нетолерантности, неслободе, у којем је дошло до неке врсте савеза између овог духа и квазихришћанског који је иначе кроз векове у развоју ове дијеле играо своју улогу. Јер ми можемо указивати на рђаве примере, као одговорне за болове кроз које се рађала и утврђивала слобода, али не можемо бацати одговорност на Цркву као Божанску установу. Напротив, видимо да се кроз Њен рад човек развијао, усавршавао своју савест, што је нашло и израз у савршенијој организацији државе; од које уколико се тражи чување мира и унапређења толерантности међу разликама у мишљењу око истине, то је у ствари хришћански захтев и могућност који је дух Цркве дао човеку. Због чега и поред тога што су световно и религиозно подручје два подручја, с формалне стране, то је ипак једно подручје на којем је неопходна сарадња. Црква стоји у залеђу човекових моралних и интелектуалних вредности, без обзира колико то он осећао или признавао, јер наше поднебље унутрашње је хришћанско; покушај да се вратимо у неко друго, као што знамо није успео; али је опомена Жан Пол Сартра огромна. Кроз њу можемо да разумемо и апологију Св. Саве на рад његовог оца Стевана Немање, или његов став према дисидентима једног моралног поднебља које се утврђивало као критеријум истине, као ОСНОВ на којем можемо да данас стојимо и судимо о истини, да будемо толерантни у смислу сазнања потребе рада, развоја, у сазнању истине; тај критеријум је резултат развоја, рада, али и благодати. **ТОЛЕРАНТНОСТ ЈЕ ИПАК САМО СРЕДСТВО.**

Обавезно је међутим да се сетимо и тога, при разматрању развоја идеје толерантности, да је сам ослонац на „светлост Разума“, што нам је предлагао Џон Лок, у развоју, довео, убрзо, и до „култа Разума“ у јакобинској фази француске револуције, праћен терором; исто тако и тога да ни либерализам није успео; проблем је „прокламација слободе“, и њен „сопствени унутрашњи карактер“, којег у историји човечанства почиње да прокламује искрени хришћански дух, делећи човечанство на два дела, пре и после доласка Христовог.